e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

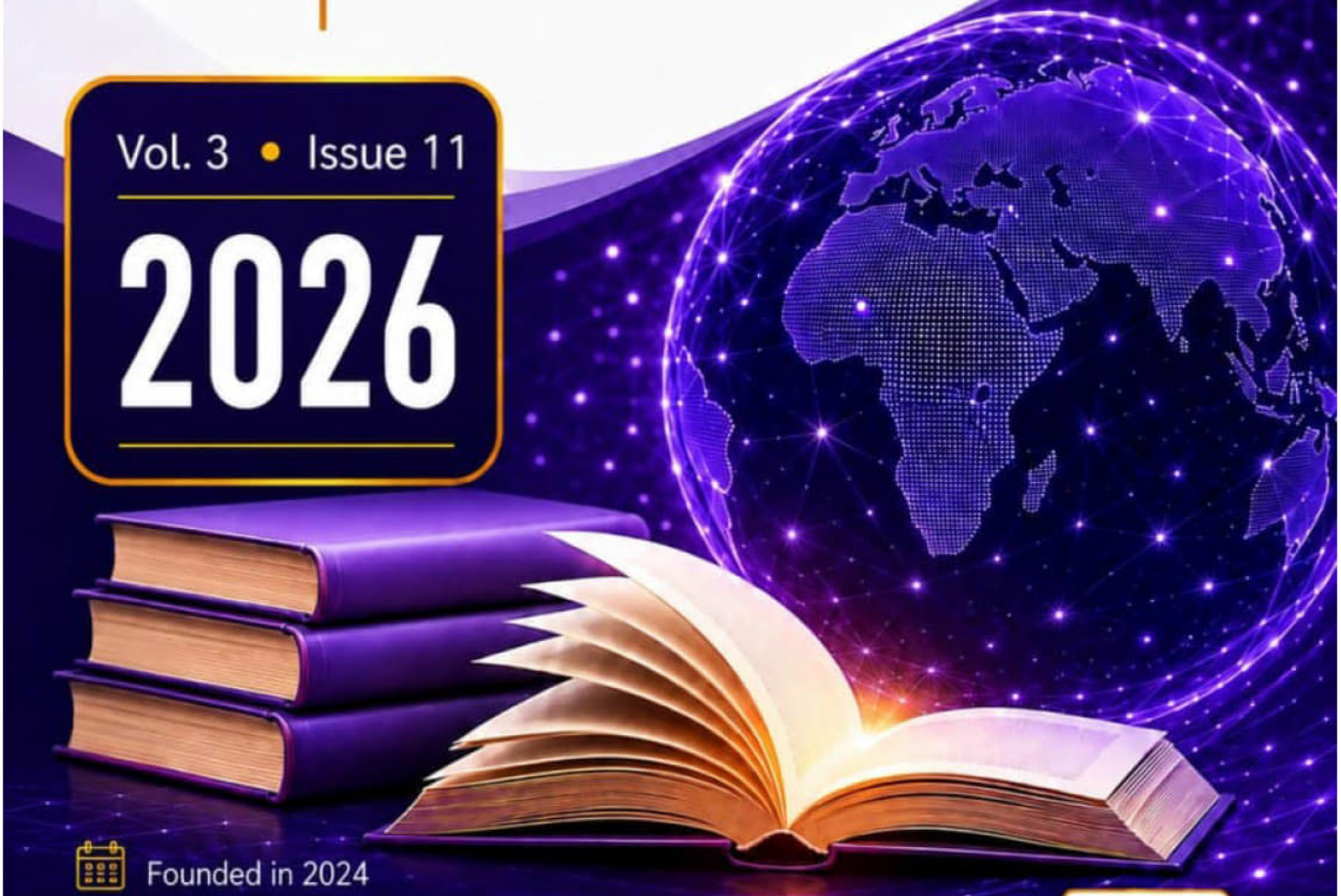
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/4gqm5848

TAFAKKUR EVOLYUTSIYASIDA TEOLINGVISTIK JARAYONLARNING IJTIMOIY-FALSAFIY TALQINI

Nurullayeva Zulhumor Sidamatovna
University of Business and Science Toshkent filiali, dotsent, (PhD).
e-mail: znurullayeva833@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0000-0002-1559-6148

Annotatsiya.
Maqolada teolingvistik jarayonlarning tafakkur shakllari va ijtimoiy ma'nolarning o'zgarishidagi o'rni nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi diniy tilning tushunchalarni shakllantirish, madaniy xotirani saqlash va uzatish, axloqiy baholash hamda ijtimoiy nufuzni asoslash bilan bog'liq xususiyatlarini yoritishdan iborat. Tahlil til va din munosabatlariga oid ilmiy adabiyotlar, diniy til falsafasi hamda jamoat makonidagi diniy muloqot haqidagi nazariy qarashlarni qiyosiy o'rganishga asoslanadi. Tafakkur evolyutsiyasi tushunchalar mazmuni, talqin shartlari va asoslash shakllarining tarixiy o'zgarishi sifatida izohlanadi. Abu Nasr Forobiy, Ernst Kassirer, Lyudvig Vitgenshteyn va Yurgen Habermasning diniy ifoda, ramziy vositalanish hamda ommaviy asoslashga oid qarashlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tafakkur evolyutsiyasi, teolingvistika, diniy til, semantika, ijtimoiy xotira, talqin, diniy diskurs, jamoat makoni.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ЭВОЛЮЦИИ МЫШЛЕНИЯ

Нуруллаева Зулхумор Сидаматовна
Ташкентский филиал University of Business and Science, доцент, (PhD).

Аннотация.
В статье проводится теоретический анализ роли теолингвистических процессов в трансформации форм мышления и социальных значений. Цель исследования заключается в раскрытии особенностей религиозного языка, связанных с формированием понятий, сохранением и передачей культурной памяти, нравственной оценкой и обоснованием социального авторитета. Анализ основывается на сравнительном изучении научной литературы о взаимосвязи языка и религии, философии религиозного языка, а также теоретических подходов к религиозной коммуникации в публичном пространстве. Эволюция мышления рассматривается как историческое изменение содержания понятий, условий интерпретации и способов обоснования. Проводится сопоставительный анализ взглядов Абу Насра аль-Фараби, Эрнста Кассирера, Людвига Витгенштейна и Юргена Хабермаса на религиозное выражение, символическое опосредование и публичное обоснование.

Ключевые слова: эволюция мышления, теолингвистика, религиозный язык, семантика, социальная память, интерпретация, религиозный дискурс, публичное пространство.

A SOCIO-PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THEOLINGUISTIC PROCESSES IN THE EVOLUTION OF THOUGHT

Nurullayeva Zulhumor Sidamatovna
Tashkent Branch of the University of Business and Science, Associate Professor, (PhD).

Abstract.
This article provides a theoretical analysis of the role of theolinguistic processes in the transformation of forms of thought and social meanings. The study aims to examine the characteristics of religious language associated with concept formation, the preservation and transmission of cultural memory, moral evaluation, and the justification of social authority. The analysis is based on a comparative examination of scholarly literature concerning the relationship between language and religion, the philosophy of religious language, and theoretical perspectives on religious communication in the public sphere. The evolution of thought is understood as the historical transformation of conceptual meanings, conditions of interpretation, and forms of justification. The views of Abu Nasr al-Farabi, Ernst Cassirer, Ludwig Wittgenstein, and Jürgen Habermas on religious expression, symbolic mediation, and public justification are comparatively analyzed.

Keywords: evolution of thought, theolinguistics, religious language, semantics, social memory, interpretation, religious discourse, public sphere.

Kirish. Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat insonning borliqni tushunishi bilan birga, o'z xatti-harakatini qanday

izohlashi masalasini ham qamrab oladi. Inson voqeani nomlash orqali uni muayyan ma'no doirasiga kiritadi: ayni bir harakat majburiyat, yaxshilik, gunoh yoki shaxsiy tanlov sifatida talqin qilinishi mumkin. Bunday farqlar faqat lug'aviy ifodaga taalluqli emas. Ular harakatning kim oldida va qaysi mezon asosida baholanishini ham o'zgartiradi. Shu sababli diniy mazmunning tilda mavjudligi tafakkur tarixining ijtimoiy-falsafiy tahlili uchun alohida ahamiyatga ega. Teolingvistika til va din munosabatlarini o'rganadigan tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanmoqda. M. R. Galiyeva ushbu sohada "diniy til", "sakral til", "konfessional uslub" va boshqa atamalarning turlicha qo'llanishini ko'rsatib, terminologik chegaralarni aniqlashtirish zaruratini asoslaydi. Bu holat mazkur maqola uchun ham muhim: diniy atamalar yig'indisi, muqaddas matn tili va diniy vaziyatdagi muloqot bir-biriga to'liq tenglashtirilmaydi [1].

Maqolada teolingvistik jarayonlar deganda diniy ma'nolarning til orqali ifodalanishi, uzatilishi va qayta talqin qilinishi tushuniladi. Ushbu ishchi ta'rif yangi nazariya yaratish da'vosi emas, balki tahlil predmetini chegaralashga xizmat qiladi. "Tafakkur evolyutsiyasi" esa inson aqli tarixini quyi va yuqori bosqichlarga ajratadigan baholovchi tushuncha sifatida olinmaydi. U fikrlashda ishlatiladigan kategoriyalar va ularning o'zaro munosabatlarining tarixan o'zgarishini anglatadi.

Muammoning asosiy savoli quyidagicha: diniy mazmun tilda saqlanar ekan, uning tafakkur va ijtimoiy munosabatlardagi vazifasi qanday o'zgaradi? Maqolaning maqsadi shu savolni ma'no, talqin va ijtimoiy vakolat o'rtasidagi bog'lanishlar orqali yoritishdir. Tahliliy ahamiyat diniy tilni faqat e'tiqod ifodasi sifatida emas, balki ijtimoiy tajribani tushuntirish va baholash vositasi sifatida ko'rib chiqishda namoyon bo'ladi. Bunda e'tiqodning haqiqatligi masalasi bilan diniy nutqning ijtimoiy faoliyatini o'rganish bir-biridan farqlanadi.

Falsafiy muammo ma'noning qanday mavjud bo'lishi bilan uning qanday asoslanishi o'rtasidagi farqda yanada ravshanlashadi. Diniy tushuncha inson hayotida muhim o'rin tutishi mumkin, ammo uning ahamiyatli ekanidan barcha kishilar uchun majburiyligi kelib chiqmaydi. Ayni paytda muayyan diniy qarashning umumiy majburiylikka ega emasligi uni mazmunsiz deb baholashga yetarli asos bo'lmaydi. Maqolada mazkur ikki xulosani farqlash diniy tilning madaniy mazmuni bilan uning ijtimoiy amal qilish chegaralarini birgalikda o'rganish imkonini beradi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida tayyorlandi. Manbalar teolingvistika atamasining mazmuni, nutq va tafakkur munosabati, diniy tilning semantik-pragmatik xususiyatlari hamda diniy dalillarning jamoat makonidagi mavqeini yoritishiga ko'ra maqsadli tanlandi. Tadqiqotda tushunchaviy tahlil, qarashlarni qiyoslash va manbalarni kontekstual talqin qilishdan foydalanildi. Tushunchaviy tahlil diniy ma'no, sakrallik va ijtimoiy vakolat o'rtasidagi farqlarni ochishga, qiyoslash esa tilning tafakkurdagi vazifasi bilan diniy nutqning ijtimoiy faoliyatini birgalikda muhokama qilishga xizmat qildi. Mualliflarning fikrlari mazmunan qayta bayon qilindi; ulardan kelib chiqadigan mustaqil mulohazalar tahliliy xulosa sifatida ifodalandi.

Qiyoslashning markaziga E. Kassirerning "An Essay on Man" asaridan nashriyot e'lon qilgan "A Clue to the Nature of Man: the Symbol" parchasi, L. Vitgenshteynning "Philosophical Investigations" asaridagi 23, 43 va 241-paragraflar hamda J. Habermasning "Religion in the Public Sphere" maqolasidagi 9–11-sahifalar qo'yildi. Sharq falsafasi bilan qiyoslashda Forobiyning "Kitob al-milla" asari, xususan, uning 1 va 4-bandlaridan foydalanildi. Ular bir xil nazariyani ifodalagani uchun emas, balki diniy ma'noning madaniy sharti, nutqdagi faoliyati va jamoat muhokamasidagi maqomini turli nuqtayi nazarlardan yoritgani uchun tanlandi. Mualliflarning o'zaro bevosita tarixiy ta'siri haqidagi da'vo ilgari surilmaydi.

NATIJALAR

L. S. Vygotskiy nutqning ijtimoiy kelib chiqishi va uning rivojlanish davomida ichki verbal tafakkurga aylanishini asoslaydi. Ushbu qarash so'z va ong o'rtasidagi aloqani tayyor fikrni tashqi ifodalash bilan cheklamaslik imkonini beradi. Biroq boladagi nutq rivojlanishiga oid tushuntirishni butun jamiyatning diniy tarixiga bevosita ko'chirish mumkin emas. Mazkur maqolada undan til orqali o'zlashtiriladigan ma'nolarning tafakkur uchun ahamiyatini tushuntiradigan nazariy tayanch sifatida foydalaniladi [2].

Shu nuqtayi nazardan, "gunoh", "savob", "omonat" kabi tushunchalarni o'zlashtirishni faqat yangi so'zlarni bilib olish deb talqin qilish yetarli emas. Bunday tushunchalar orqali inson harakatni niyat, mas'uliyat va oqibat bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, biror buyumni omonat deb tushunish uni vaqtincha foydalaniladigan narsa sifatida ko'rishdan tashqari, boshqa shaxs oldidagi javobgarlikni ham nazarda tutadi. Bu misol diniy atama har doim muayyan xulqni keltirib chiqarishini isbotlamaydi; u atama qanday baholash imkoniyatini ochishini ko'rsatadi.

Tahliliy jihatdan ma'noning mavjudligi bilan uning shaxs tomonidan qabul qilinishi o'rtasida farq bor. Inson diniy tushunchani bilishi, lekin uning me'yoriy talabiga amal qilmasligi mumkin. Aksincha, muayyan axloqiy talabni diniy atamasiz ifodalab, unga qat'iy rioya qilishi ham mumkin. Shuning uchun teolingvistik jarayonni tafakkurga ta'sir etuvchi yagona sabab sifatida ko'rsatish asosli emas. Uning ahamiyati inson uchun ochiladigan ma'no va baholash imkoniyatlarida namoyon bo'ladi.

M. Skott diniy til falsafasida diniy gaplarning mazmuni, ularning tasviriy xususiyati, analogiya, metafora, iltijo va boshqa qo'llanish shakllari muhokama qilinishini ko'rsatadi. Bu muammolar diniy nutqning barcha namunalarini yagona semantik turga kiritish qiyinligini anglatadi. Xabar berish, umid bildirish va ibodat qilishning til shakllari o'xshash bo'lishi mumkin, biroq ularning kommunikativ vazifalari bir xil emas [3].

Ushbu farqdan kelib chiqadigan natija shuki, diniy ifodani izohlashda uning qanday vazifada aytilgani hisobga olinishi lozim. "Xudo asrasin" iborasi tasalli, qo'rquv yoki duo mazmunida ishlatilishi mumkin. Mazkur misol maxsus empirik kuzatuv natijasi emas, balki nutq vaziyatining ma'noga ta'sirini ko'rsatadigan tahliliy misoldir. Iboraning lug'aviy tarkibi saqlangan holda undan kutiladigan javob o'zgarishi mumkin.

Demak, diniy birlikning kundalik nutqda uchrashi so'zlovchining e'tiqod darajasini o'z-o'zidan ochib bermaydi. Bunday xulosaga kelish uchun ifodaning konteksti, so'zlovchining o'z izohi va amaliy munosabati haqida qo'shimcha

ISSN 3060-5059 (Online)

ma'lumot zarur. Nazariy tahlilning bu chegarasi diniy lug'at bilan diniy ongni mexanik tarzda tenglashtirishning oldini oladi.

V. Kin diniy nutqda so'zning manbasi, gapiruvchining kimligi, uning faol subyekt sifatidagi o'rni va vakolati alohida muammo bo'lishini ta'kidlaydi. Diniy amaliyotlarda tilning qanday ishlashi haqidagi tasavvurlar matn va nutqqa munosabatni belgilaydi. Bu yondashuv diniy til tahlilini iboralarning lug'aviy mazmunidan matn, ijro va kontekst munosabatiga kengaytiradi [4].

Bu mulohazadan kelib chiqib, aytilgan gapning mazmuni bilan uni aytishga berilgan ijtimoiy vakolatni farqlash mumkin. Bir xil jumla shaxsiy fikr, darsdagi izoh yoki vakolatli diniy sharh sifatida turlicha qabul qilinishi ehtimol. Farq so'zlarning o'zida emas, balki tinglovchi gapiruvchiga qanday maqom berishida ham yuzaga keladi. Shu bois diniy diskursdagi tafakkur o'zgarishini faqat atamalar almashinuvi bilan tushuntirib bo'lmaydi; kimning talqini asosli deb tan olinishi ham muhim.

Bunda vakolat va dalil aynan bir narsa emas. Talqinning nufuzli shaxsga tegishli ekani uning ijtimoiy ta'sirini izohlashi mumkin, ammo mantiqiy asoslanganligini avtomatik ravishda tasdiqlamaydi. Ayni paytda nufuzga tayanishni doimo majburlash deb baholash ham biryoqlama bo'ladi: u an'ana, bilim va ishonchning davomiyligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ijtimoiy-falsafiy tahlil ana shu farqlarning bir-birini almashtirib yubormasligini talab etadi.

T. Omoniyi va J. A. Fishman tahriridagi to'plam til va din munosabatlarini o'zaro ta'sir nuqtayi nazaridan yoritadi. Unda til tanlovi, diniy identiklik, ko'p tillilik va diniy savodxonlik kabi masalalarning birgalikda o'rganilishi mazkur munosabatning faqat diniy terminlar bilan chegaralanmasligini ko'rsatadi [5].

Shundan kelib chiqib, diniy mazmunning boshqa tilga yoki boshqa nutq muhitiga o'tishi oddiy so'z almashtirish sifatida tushunilmaydi. Tarjimada qaysi ma'no ochiq ifodalanishi, qaysi ma'no izoh talab qilishi va qaysi madaniy bog'lanish yo'qolishi masalasi yuzaga keladi. Bu holat tafakkurdagi davomiylik barcha ifodalarning o'zgarmas qolishiga teng emasligini anglatadi. Ayrim ma'nolar yangi tushuntirish orqali saqlanishi, boshqa ma'nolar esa so'zning tashqi shakli saqlanganda ham zaiflashishi mumkin.

"Omonat"ni "ishonib topshirilgan narsa" deb izohlash bunga shartli misol bo'la oladi. Izoh buyumning kimga tegishliligi va uni qaytarish majburiyatini ochib beradi, ammo ayrim diniy talqinlarda mavjud bo'ladigan kengroq mas'uliyat mazmunini to'liq qamrab olmasligi mumkin. Bu yerda tarjimaning mutlaq imkonsizligi emas, balki ma'nolarning turli darajada mos kelishi masalasi mavjud. Tafakkur evolyutsiyasi shu ma'noda eski so'zlarning yo'qolishi bilangina emas, balki ularning yangi tushunchalar bilan aloqaga kirishishi orqali ham ifodalanadi.

MUHOKAMA

Natijalar diniy tilning ijtimoiy hayotdagi mavqeini ikki keskin hukmga qisqartirish yetarli emasligini ko'rsatadi. Uning saqlanishi tafakkur o'zgarmayotganini anglatmaydi; dunyoviy ifodalarning kengayishi esa diniy mazmun batamom yo'qolganini bildirmaydi. Muhim savol muayyan atamaning qanchalik ko'p ishlatilayotgani bilan birga, uning qanday dalillash va baholash vazifasini bajarayotganidir.

J. Habermas diniy fuqarolarning norasmiy jamoat muhokamalarida o'z tilida ishtirok etishi bilan davlatning rasmiy qarorlarini umumiy tushunarli asoslarda oqlash talabini farqlaydi. Ushbu qarashda diniy mazmunni dunyoviy tilda ifodalash jamoat muloqotining muammosi sifatida namoyon bo'ladi. Bu farq barcha diniy nutqni shaxsiy hayot bilan cheklash degani emas; u turli e'tiqod egalariga taalluqli qarorlarning qanday asoslanishi bilan bog'liq [6, 9–11-b.].

M. Kuk esa diniy mazmunni dunyoviylashtirish jarayonini betaraf va yo'qotishsiz o'zgarish sifatida tasavvur qilishga e'tiroz bildiradi. Uning fikricha, tarjima talabi diniy fuqarolarning siyosiy avtonomiyasiga ta'sir qilishi, diniy an'ananing semantik kuchini ajratib olish esa metafizik farazlardan butunlay xoli bo'lmasligi mumkin [7].

Ushbu bahs maqola mavzusiga ikki jihatdan aloqador. Birinchidan, til shakli tafakkurning ijtimoiy tan olinishiga ta'sir qiladi: ayni talab qanday ifodalanganiga qarab, uning umumiy muhokamaga kirishi osonlashishi yoki qiyinlashishi mumkin. Ikkinchidan, tushunarli ifoda bilan mazmunning to'liq saqlanishi aynan bir natija emas. Masalan, "insonning muqaddasligi" bilan "inson qadr-qimmati" ayrim axloqiy baholarda yaqinlashishi mumkin, biroq ularning ontologik asoslari doimo mos kelmaydi. Bu misol mazkur iboralarning tarixiy kelib chiqishi haqidagi da'vo emas, balki asoslash farqini ochib beradigan konseptual qiyosdir.

Ernst Kassirer "An Essay on Man" asarining ramzga bag'ishlangan qismida inson tajribasini ramziy vositalar orqali shakllanadigan tajriba sifatida tushuntiradi. Til, mif, san'at va din shu ramziy olam tarkibiga kiradi. Uning animal symbolicum tushunchasi insonni faqat mantiqiy hisoblovchi mavjudot sifatida ta'riflashning torligini ko'rsatadi: hissiy ifoda va diniy tajriba ham madaniy hayotning tarkibiy qismidir [8].

Bu fikr teolingvistik muammoga tatbiq etilganda, diniy ramz borliq haqidagi tayyor bilimning tashqi bezagi bo'lib qolmaydi. U voqeaga qanday ahamiyat berilishini ham belgilashi mumkin. Biroq ramziy vositalanishdan diniy hukmlarning haqiqatligi kelib chiqmaydi: tajribani ma'noli tashkil etish va voqelik haqidagi da'voni isbotlash boshqa-boshqa vazifalardir. Mazkur farq Kassirerga tayangan tahlilda diniy mazmunni oddiy xato deb bekor qilishdan ham, uning madaniy ahamiyatini haqiqat isboti bilan tenglashtirishdan ham saqlaydi.

Lyudvig Vitgenshteyn "Philosophical Investigations" asarining 43-paragrafida ma'noni ko'p hollarda so'zning tildagi qo'llanishi orqali tushuntiradi; u bu izohni barcha holatlarga istisnosiz tatbiq etmaydi. 23-paragrafda ibodat qilish til amaliyotlaridan biri sifatida sanaladi, tilda gapirish esa faoliyat va hayot shakli bilan bog'lanadi. 241-paragrafdagi kelishuv fikrlarning oddiy mosligi emas, balki hayot shaklidagi umumiylik sifatida tushuntiriladi [9, §§ 23, 43, 241].

Kassirerning ramziy vositalanish haqidagi fikri bilan Vitgenshteynning qo'llanishga e'tibori ma'noni alohida so'z doirasida cheklab qo'ymaslik jihatidan yaqinlashadi. Farqi shundaki, birinchisi madaniy tajribaning ramziy shartini, ikkinchisi esa ifodaning muayyan faoliyatdagi vazifasini yoritadi. Bu qiyosdan diniy tilni barcha holatlarda bir xil qoida bilan baholab bo'lmasligi kelib chiqadi. Biroq Vitgenshteynning keltirilgan paragraflari har bir din tanqiddan xoli, yopiq olamdir, degan xulosani asoslamaydi [8; 9, §§ 23, 43, 241].

ISSN 3060-5059 (Online)

Masalan, kechirim so‘rashdagi “ayb” tushunchasi va hodisani xolis tasvirlashdagi “ayb” tushunchasi bitta so‘zga tayansa ham, muloqot ishtirokchilaridan bir xil munosabatni kutmaydi. Birinchi vaziyatda shaxs o‘zini baholash va munosabatni tiklash jarayoniga kiradi; ikkinchisida esa muayyan harakat uchun javobgarlikni aniqlash ustun turishi mumkin. Ushbu mualliflik misoli diniy nutqdagi tushunchani anglash uchun uning lug‘aviy izohi bilan birga muloqotda qanday vazifani bajarayotganini ham ajratish kerakligini ko‘rsatadi. Shunday ekan, semantik aniqlik so‘zning yagona ta’rifini topishdan ko‘ra, uning vazifalarini chalkashtirmaslik bilan ham bog‘liq.

HABERMAS NUQTAYI NAZARIDAN TUSHUNISH VA ASOSLASH FARQI

Habermasning 2006-yilgi maqolasida tarjima mas’uliyati faqat e’tiqodli kishilar zimmasiga yuklanmaydi. Dunyoviy fuqarolar ham diniy ifodalarda muhokamaga arzigulik mazmun bo‘lishi mumkinligini tan olib, uni umumiy tushunarli dalilga aylantirishda ishtirok etishi lozim. Bu hamkorlik talabi diniy va dunyoviy fuqarolar o‘rtasidagi bir tomonlama yukni kamaytirishga qaratilgan [6, 10–11-b.].

Shu nuqtada qiyosning falsafiy markazi ochiladi: biror iboraning qanday tushunilishini aniqlash uning boshqalar uchun majburiy qarorga asos bo‘lishi masalasini hal qilmaydi. Ramziy mazmunni anglash, nutq vazifasini ajratish va umumiy qarorni oqlash o‘zaro bog‘liq, lekin bir-birining o‘rnini bosa olmaydigan masalalardir. Shu sababli ushbu mutafakkirlarni bir-birini takrorlaydigan nazariyotchilar sifatida taqdim etish o‘rniga, ularning savollari qayerda kesishishi va qayerda ajralishini ko‘rsatish mazmunliroqdir.

Bu farqni muhtoj kishiga yordam berish haqidagi shartli muhokama orqali ochib berish mumkin. Bir ishtirokchi yordamni diniy burch bilan, boshqasi esa insonning asosiy ehtiyojlari bilan izohlaydi. Har ikkisi bir xil amaliy qarorni qo‘llab-quvvatlashi mumkin, lekin bundan ularning dunyoqarashi bir xil degan xulosa chiqmaydi. Amaliy hamfikrlik ontologik hamfikrlikni talab qilmasligi mumkin. Aksincha, bitta diniy iborani ishlatadigan ikki kishi yordamning kimga, qaysi shartda va qancha berilishi yuzasidan kelishmasligi ham mumkin. Demak, so‘zlarning o‘xshashligi qarashlar birligining yetarli belgisi emas.

Bunday vaziyatda diniy asosni boshqa so‘z bilan almashtirishning o‘zi barcha muammoni bartaraf etmaydi. Agar “burch” so‘zi “mas’uliyat” bilan almashtirilsa-yu, qarorning kimga qanday ta’sir etishi ochib berilmasa, asoslashdagi bo‘shliq saqlanadi. Tarjimaning falsafiy mazmuni aynan shu nuqtada lug‘at almashtirishdan kengroq bo‘ladi: muhokama ishtirokchilari xulosaning sabablarini tekshira olishi kerak. Mazkur mulohaza yangi tartib taklifi emas, balki diniy mazmunning tushunarliligi bilan dalilning tekshiriluvchanligi o‘rtasidagi farqning tahlilidir.

Abu Nasr Forobiy “Kitob al-milla” asarining 1-bandida dinni jamoa uchun belgilangan qarashlar va amallar bilan bog‘laydi; fozil boshqaruv maqsadini haqiqiy saodatga erishish sifatida ko‘rsatadi. 4-bandda esa nazariy mazmunning o‘z nomi yoki unga o‘xshash narsaning nomi orqali ifodalanishini ajratadi. Fozil dindagi qarashlar haqiqatning o‘zi yoki unga o‘xshash ifoda bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikr til, bilish va ijtimoiy hayot o‘rtasidagi aloqani ochib beradi [10, §§ 1, 4].

Forobiy bilan Kassirerni qiyoslaganda, o‘xshashlik ramziy ifodaning inson tajribasi uchun ahamiyatida namoyon bo‘ladi. Farq esa Forobiyda o‘xshash ifodaning haqiqatga muvofiqligi, Kassirerda esa ramziy vositalanishning madaniy tajribani tashkil etishi markazga chiqishida ko‘rinadi. Habermas bilan qiyoslaganda ham tafovut mavjud: Forobiy jamoaning saodatga yo‘nalishini birinchi rahbar belgilaydigan tartib doirasida izohlaydi, Habermas esa turli e’tiqodli fuqarolar o‘rtasidagi umumiy asoslash shartlarini muhokama qiladi. Ularni bir xil siyosiy qarash vakillari deb talqin qilish tarixiy farqni yo‘qotadi [10, §§ 1, 4; 8; 6, 9–11-b.].

Mazkur qiyosdan kelib chiqadigan mualliflik mulohazasi shuki, diniy ifodaning ta’sirchanligi bilan u xizmat qilayotgan maqsad alohida baholanishi kerak. Ta’sirchan so‘z insonni biror harakatga ishontirishi mumkin, lekin ishontirish muvaffaqiyati harakatning adolatliligini hali isbotlamaydi. Agar ibora ezgulik nomidan aytilsa, uning oqibatlari ham ezgu ekanini mustaqil muhokama qilish zarurati saqlanadi. Demak, diniy nutqni tahlil qilish uning ta’sirini qayd etish bilan yakunlanmaydi: u qanday maqsadni asoslayotgani va o‘sha maqsaddan kim manfaatdor ekanini ham tushunishni talab qiladi.

Shu jihatdan tafakkurdagi o‘zgarish ramzdan voz kechish bilangina o‘lchanmaydi. Ramzning nimani ifodalashi, undan qanday amaliy talab chiqarilishi va bu talabning insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga ta’siri haqidagi savollarning ochilishi ham muhim. Bir iboraning hurmatli va qadimiy ekanini tan olish uning barcha qo‘llanishlarini birday asosli deb hisoblashni talab qilmaydi. An’anaga munosabat bilan muayyan talqinning asoslanganligi farqlanganda, tarixiy davomiylik va tanqidiy mulohaza bir muhokama doirasida birga mavjud bo‘la oladi.

Qiyoslangan pozitsiyalarda ma’noli bo‘lish, ishonchli bo‘lish va majburiy bo‘lish o‘rtasidagi farq markaziy natija sifatida ajralib turadi. Bir ibora shaxs uchun chuqur ma’noga ega bo‘lishi, ammo suhbatdoshiga yetarli dalil bermasligi mumkin. Bir hukm muayyan guruh ichida ishonchli deb qabul qilinishi, ammo umumiy qaror uchun qo‘shimcha asos talab etishi mumkin. Bu farqlar diniy nutqning qiymatini pasaytirmaydi; aksincha, uning qaysi da’vosi qaysi darajada muhokama qilinayotganini aniqlashtiradi.

Shu bilan birga, umumiy tushunarlilikni ma’noning to‘liq saqlanishi bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Diniy tajriba haqida hammaga tushunarli izoh berilganda, uning shaxsiy kechinma va marosim bilan bog‘liq jihatlari izohga to‘liq ko‘chmasligi mumkin. Bu ehtimol diniy mazmunni muhokama qilib bo‘lmasligini anglatmaydi; uning barcha qatlamlarini bitta gapga qisqartirish imkoniyati cheklanganligini bildiradi. Kukning tarjima va semantik mazmunni ajratib olish haqidagi e’tirozi ham ushbu muammoni ochiq saqlaydi [7].

Tafakkur evolyutsiyasi uchun bundan kelib chiqadigan mualliflik xulosasi quyidagicha: o‘zgarish faqat eski tushunchani yangisi bilan almashtirishda emas, balki tushunchadan qanday xulosa chiqarish mumkinligini anglashda ham namoyon bo‘ladi. Diniy iboraning o‘zi saqlangan holda uning shaxsiy e’tiqod, axloqiy muhokama va umumiy qarordagi vakolati farqlanishi mumkin. Bunday farqlashni barcha jamiyatlarda muqarrar ro‘y beradigan taraqqiyot qonuni deb emas, balki tafakkurdagi refleksiv o‘zgarishni tushuntiradigan falsafiy imkoniyat deb baholash asosliroqdir.

ISSN 3060-5059 (Online)

Teolingvistik jarayonlarni tahlil qilishda yana bir masala diniy mazmun bilan tanqidiy fikrlashning munosabatidir. Muqaddas deb qabul qilingan manbaning mavjudligi uning barcha sharhlari bir xil darajada muqaddas yoki xatosiz ekanini mantiqan bildirmaydi. Matnning maqomi bilan talqin qiluvchining hukmi farqlanganda, talqinlarni muhokama qilish imkoniyati saqlanadi. Bu yerda tanqid e'tiqodni inkor etish bilan aynanlashtirilmaydi; u muayyan xulosaning manbadan qanday chiqarilganini tekshirish ma'nosida qo'llanadi.

Mazkur farq tafakkur evolyutsiyasini diniy tasavvurlarning o'rnini faqat boshqa tasavvurlar egallashi sifatida tushuntirishga qarshi tahliliy asos beradi. O'zgarish bir an'ana doirasida savol berish usuli, dalilga talab yoki talqin chegarasining aniqlashishi shaklida ham yuz berishi mumkin. Biroq bu imkoniyatning mavjudligi uning barcha diniy muhitlarda bir xil ro'yobga chiqishini isbotlamaydi. Mazkur maqolada imkoniyat bilan tarixiy voqelik farqlanadi.

Tahlil diniy tilning tafakkurga ta'sir etishidagi zarur va yetarli shartlarni empirik ravishda aniqlamaydi. Axloqiy tushunchalar diniy, huquqiy, oilaviy va boshqa tajribalar bilan birgalikda shakllanishi mumkin. Ularning bitta manbasini ajratib, qolgan omillarni inkor qilish ushbu ishning daliliy imkoniyatidan tashqarida qoladi. Shuningdek, ayrim diniy an'analarga tegishli nazariy qarashlarni barcha madaniyatlar uchun universal tarixiy qonun deb qabul qilish mumkin emas.

Maqolaning tahliliy hissasi diniy so'zning ma'nosi, uning vaziyatdagi vazifasi va ijtimoiy vakolatini farqlash orqali tafakkurdagi o'zgarishlarni aniqroq muhokama qilishdadir.

XULOSA

Teolingvistik jarayonlarning tafakkur evolyutsiyasidagi o'rni diniy atamalarning ko'payishi yoki kamayishi bilan cheklanmaydi. U inson tajribasining qanday nomlanishi, harakatning qaysi mezon asosida baholanishi va talqinning kim tomonidan asosli deb tan olinishida namoyon bo'ladi. Til diniy ma'nolarni saqlashi bilan birga, ularni yangi nutq sharoitida qayta talqin qilish imkonini ham yaratadi. Nazariy tahlil so'zning lug'aviy mazmuni, kommunikativ vazifasi va ijtimoiy vakolati bir-biriga bog'liq bo'lsa-da, ularning aynan bir hodisa emasligini ko'rsatdi. Diniy iborani ishlatish e'tiqodning muayyan darajasini, diniy tushunchani bilish esa unga mos xulqni avtomatik ravishda anglatmaydi. Shuningdek, diniy mazmunning dunyoviy ifodaga o'tishi ayrim ma'nolarni umumlashtirishi bilan birga, ularning dastlabki asoslarini to'liq saqlamasligi mumkin. Forobiy, Kassirer, Vitgenshteyn va Habermas qarashlarining qiyosi diniy ma'noning madaniy mavjudligi, amaliy tushunilishi va ijtimoiy asoslanishi aynan bir masala emasligini aniqlashtirdi. Qiyosning asosiy natijasi diniy ifodaning mazmunini tan olish bilan undan chiqarilgan har qanday hukmni qabul qilish o'rtasidagi farqdir. Mazkur farq diniy tilga nisbatan ham tushunishga intilish, ham dalilni tekshirish imkoniyatini saqlab qoladi. Shu sababli tafakkur evolyutsiyasini diniy ongdan dunyoviy ongga yo'nalgan yagona va muqarrar harakat sifatida emas, balki ma'no, talqin va asoslash munosabatlarining tarixiy o'zgarishi sifatida tushunish mazkur tahlilning asosiy xulosasidir. Ushbu xulosa konseptual darajada bildirilgan bo'lib, muayyan jamiyat yoki davrga oid sababiy qonuniyat o'rnida taqdim etilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Galieva M. R. Theolinguistics: Justification of the Term // Nizhnevartovsk Philological Bulletin. – 2022. – Vol. 7, № 2. – P. 113–125. – DOI: https://doi.org/10.36906/2500-1795/22-2/09.
2. Vygotsky L. S. Thought and Language / ed. by A. Kozulin. – Revised ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 1986. – URL: https://mitpress.mit.edu/9780262720106/thought-and-language/.
3. Scott M. Religious Language // The Stanford Encyclopedia of Philosophy [Elektron resurs]. – 2017. – Revised 2022. – URL: https://plato.stanford.edu/entries/religious-language/.
4. Keane W. Religious Language // Annual Review of Anthropology. – 1997. – Vol. 26. – P. 47–71. – DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.26.1.47.
5. Omoniyi T., Fishman J. A. (eds.). Explorations in the Sociology of Language and Religion. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2006. – VIII, 347 p. – DOI: https://doi.org/10.1075/dapsac.20.
6. Habermas J. Religion in the Public Sphere // European Journal of Philosophy. – 2006. – Vol. 14, № 1. – P. 1–25. – DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-0378.2006.00241.x. – URL: https://bpb-ap-se2.wpmucdn.com/thinkspace.csu.edu.au/dist/c/3891/files/2020/10/Theory-Time-readings-.pdf.
7. Cooke M. Salvaging and Secularizing the Semantic Contents of Religion: The Limitations of Habermas's Postmetaphysical Proposal // International Journal for Philosophy of Religion. – 2006. – Vol. 60. – P. 187–207. – DOI: https://doi.org/10.1007/s11153-006-0006-5.
8. Cassirer E. A Clue to the Nature of Man: The Symbol (Excerpt from An Essay on Man) // Yale University Press [Elektron resurs]. – 16.06.2021. – URL: https://yalebooks.yale.edu/2021/06/16/a-clue-to-the-nature-of-man-the-symbol/.
9. Wittgenstein L. Philosophical Investigations / transl. by G. E. M. Anscombe, P. M. S. Hacker, J. Schulte; revised 4th ed. by P. M. S. Hacker, J. Schulte. – Wiley-Blackwell, 2009. – §§ 23, 43, 241. – URL: https://danielwharris.com/teaching/38080/readings/WittgensteinPI.pdf.
10. Alfarabi. Book of Religion (Kitāb al-Milla) // The Political Writings: Selected Aphorisms and Other Texts / transl. and annotated by C. E. Butterworth. – Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. – P. 93–113. – §§ 1, 4. – URL: https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/kfdf/Personal/Chabada/Literatura/ALFARABI-The_Book_of_Religion-24-35.pdf.